

Csenki Nikolett

A fekete ragyogása

Trauma és megváltás viszonya
Orbán Ottó *Fekete ünnep* című debütkötetében

Orbán Ottó – akinek munkásságát az irodalomtörténet az utómodern és a posztmodern határán helyezi el¹ – egész költői, írói pályafutását meghatározta az a mozzanat, hogy nem definiálhatta magát egy szűken vett szellemi közösség tagjaként. „Hontalanságának” sajátos természetét *Önarckép mocsári szörnyvel* című írásában közlétt vallomása is világosan érzékelteti: „[k]ét irodalmi generáció közé születtem, két szék közül a pad alá, ahonnét pompás kilátás nyílt felnőtt éveim fogcsikorgató edzőmérkőzésére”.² Legközelebbi pályatársai, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor ugyanis jóval idősebbek voltak már a *Fekete ünnep* szerzőjének indulásakor; az úgynevezett posztmodern fordulat költői – Tandori Dezső, Petri György – pedig csak évekkel később jelentek debütáló köteteikkel.³ Utólag viszont az is kirajzolódik, hogy Orbán Ottó mindig is törekedett egyfajta szellemi-ideológiai függetlenségre, azonban az 1960-as években kiépülő és a magyar irodalmi életet két évtizedig

- 1 „A hatvanas évek áttételesebb személyességű, későmodern hagyományát úgy viszi tovább Orbán Ottó költészete, hogy az én megelőzőitsemnek tapasztalatából kibontakozó formanyelvet már akkor alkalmassá tette az új érzékenység bizonyos tartalmainak megszólaltatására, amikor ez az irányzat még meg sem jelent a magyar lírában. A modernség utolsó horizontjának karakterisztikája és a nyolcvanas évek új lírai beszédmódja között olyan költészettörténeti jelenségű folytonosságot teremt ez a nagyságrendjében mind ez ideig föl nem ismert életmű, amely nélkül visszaható érvénnyel keletkezett volna törés a magyar lírai modernség történetében. Orbán folyamatosan alakuló, a lírai magatartás nyelvi-poétikai tárgyiasulásának új stádiumait változatos formakultúrával kiteljesítő költészete ugyanis nem egyszerűen úgy vált le a modernség hagyományáról, hogy mintegy befejezve, »lezárva« nyitott volna utat az új versbeszéd felé, hanem annak poétikáját újraértelmezve alakította ki a maga egyéni versvilágát. Ez az utómodern alapozású nyelvi magatartás éppen azzal utal vissza a maga költészettörténeti eredetére, hogy attól eltávolodva sem olvad bele az új szenzibilitás poétikájába.” KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1993, 137.
- 2 ORBÁN OTTÓ, *Önarckép mocsári szörnyvel* = *Uő.*, *Cédula a romokon. Esszék és egyéb arcátlanságok*, Magvető, Budapest, 1994, 105.
- 3 NYERGES GÁBOR ÁDÁM, *Az együttműködés mikéntje. A pályakezdő Orbán Ottó helykeresése a hatvanas évek irodalmi életében*, *Irodalomtörténet* 2019/3., 260–261.

meghatározó irodalompolitikai feltételrendszer hatásai alól természetesen ő sem vonhatta ki magát.⁴

A debütáló kötet versei 1954 és 1960 között születtek,⁵ ám azok – ahogy azt Dérczy Péter is kiemeli – „mégis teljesen mentesek az ötvenes évek szellemiségétől, a »termelési regények«, a »termelési versek« világától; Orbánt meg sem érinti a »piros arcú traktoroslányok« oly gyakran megénekelte »élete«. E korai korszakában sem találhatunk egyetlen verset sem, amely akár csak távolról emlékeztetne a direkt fogalmazás nyelvi-világképi elemeire.”⁶ Domokos Mátyás Orbán Ottóval készített interjújában a *Fekete ünnep* szerzője maga is utal arra, hogy a vidám, optimista versek írása alkatilag állt távol tőle, hiszen élettapasztalata, a háború árnyékában formálódó személyisége alkalmatlanná tette őt az ilyen típusú költői magatartás felvállalására.⁷

Noha a tárgyias szemléletet közvetítő *Fekete ünnep* recepciója összességében kedvezőnek mondható, a kritikai visszhangok – miközben egy ígéretes költői pálya nyitányaként aposztrofálják a kötetet – sokszor utalnak arra, hogy a kötet élményanyagának művészi megformálása esetlen, gyakran iskolás jellegű, és nem ritkán a nagy elődök – mint például József Attila vagy Pilinszky János – hatása érződik a verseken.⁸ Nem melleleg a költemények nagy része „fenemód peszsimista” alkotásoknak tekinthetők.⁹ Ennek oka, amelyre fentebb

4 Uo., 259. Irodalomszociológiai tény ugyanakkor az is, hogy a fiatal költők debütáló kötetei sokszor „többéves, fullasztó szellemi közérzettel járó várakoztatás presében” jelenhettek meg, ami alól Orbán Ottó pályája sem jelentett kivételt. DOMOKOS Mátyás, *Műhelytitkok a közelmúltból. Orbán Ottó: Fekete ünnep (Beszélgetés)*, Forrás 1994/8., 76.

5 Műfordítói tevékenysége, valamint az irodalmi folyóiratokban közölt versei révén Orbán Ottó neve már az '50-es évektől kezdődően ismertté vált a szakmai közeg számára. NYERGES, I. m., 258–259.

6 DÉRCZY Péter, *Között. Esszé Orbán Ottó költészetéről*, Magvető, Budapest, 2016, 45.

7 „Emberségem alapját kellett volna összetörnöm ehhez.” DOMOKOS, I. m., 81.

8 „Orbán Ottó József Attilát és Radnóti választotta mestereiül, s igyekszik tanulni a Nyugat lírikusaitól is. Ez a líragyakorlat azonban – sajnos – gyakran túlmegy az inspiráció, a példamerítés jellegén, s mihamar e költők érzelme- és magatartásformáinak merő ismétlésévé válik.” FENYŐ István, *Orbán Ottó: Fekete ünnep (Magvető Könyvkiadó)*, Kortárs 1961/1., 148.

Néhány további, korabeli recepció a kötetéről:

ARATÓ Károly, *Orbán Ottó: Fekete ünnep (Magvető)*, Jelenkor 1961/1., 104–105.

PÓR Péter, *Orbán Ottó: Fekete ünnep, Irodalomtörténet 1962/3–4.*, 444–446.

CZUDAR D. József, *Orbán Ottó: Fekete ünnep*, Magyar Műhely 1962/1., 51–54.

9 Orbán Ottó is tisztában volt ezzel a ténnyel, másrészt ennek okát is megfogalmazta a már említett beszélgetés kapcsán: „A verseimben túltengett a sötétség, de vak volt az, aki nem fogta föl, hogy ez a fényesség fonákja, hogy az árnyak ilyen kitarító meg-

már érintőlegesen utaltunk, hogy az 1936-ban született Orbán Ottó gyerekként, főként édesapjának szenvedései révén, mintegy áttételesen tapasztalta meg a második világháború borzalmaait. E történesek „élményanyaga”, illetve a felnőttkori szemlélő reflexiói köszönnek vissza a *Fekete ünnepben* (1960). Bár a versek egy része a szenvedésről, a halálról, annak körülményeiről tudósít, Orbán Ottó bemutatkozó kötete mégis a lírai én életigenlését teszi hangsúlyossá. Azaz a személyes és történelmi traumák horizontján túl az életmű nyitó darabjában jelen van az élet teljességének esztétikai és filozófiai szintű megragadásának a szándéka is. Az *Utóirat a szenvedéshez* című ciklus és egyben a *Fekete ünnep* nyitóverse, a *Félúton* is exponálja ezt a „programot”: „kínjaimban feketébb lelkedet / váltom fehérré és valóra, // hogy megszerezhessem az örömet, / amely számunkra írva van még! / Kinyújtott kézzel megyek érte / s nem lehet, hogy félúton belehalnék!” (8)¹⁰

Ez a duális meghatározottság – a jó és a rossz, a szenvedés és az öröm, a halál és az élet együttes jelenléte, melyet Orbán Ottó is nyomtatékosít a vele készült életmű-interjúban¹¹ – járja át a *Fekete ünnep* darabjait. A kötet két alapvető tematikai pólusát – azaz az értelmetlen halál, a háborús megpróbáltatások, illetve az ennek ellenpólusát képező szerelmi, szexuális vonal – a címadás (látszólagos) ellentmondásossága is érzékelteti, hiszen az ünnep lexemát egy olyan minőségjelzős szerkezetbe integrálja, amely révén a jelzett szó szemantikai bázisa kibillen annak kulturálisan rögzült képzetköréből.¹² Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Orbán Ottó költészete már itt is tudatos önreflexió kíséretében szólal meg, ahogy az majd a későbbiekben még meghatározóbb sajátossága lesz *oeuvre-jének*. A lírai szubjektum ugyanis nem egyszerűen a háborús emlékek, illetve az

idézése valójában magát a földön sérülten is továbbvonzoló életigenlés.” DOMOKOS, I. m., 83.

10 Az egyes idézetek után zárójelben megadott oldalszámok az eredeti, 1960-as *Fekete ünnep* című kötetre vonatkoznak. ORBÁN Ottó, *Fekete ünnep*, Magvető, Budapest, 1960.

11 „[...] Abban érzem ezt ma is meghatározónak, hogy valahogy ilyen mélységig ment az, hogy a jó és a rossz együtt, hogy velem mindig ez történt, hogy a gondolkodásom már a kezdet kezdetén valami ilyesmire állítódott be anélkül, hogy ezt különösebben szándékoltam volna.” ORBÁN Ottó – KABDEBŐ Lóránt, *Szín pompás ostrom lángoló házakkal. Kabdebő Lóránt életműinterjúja Orbán Ottóval*, Magvető, Budapest, 2016, 44.

12 MÓSER Ádám, *Orbán Ottó korai költészetének poétikai változásai a lírai beszéd konstrukcióiban*, Iskolakultúra 2008/5–6., 140.

egzisztenciális fenyegetettség tapasztalatát evokálja, hanem az átélt borzalmakra metanyelvi és metakontextuális szinten is reflektál: a versek lírai alanya a versalkotás processzusában találja meg a létezés értelmét, amelyet a kötet nyitóverse, a *Féluton* is alátámaszt: „A húsba-vert szög képletes, / elvontabb kín gyötör a versben; / az emberhúst még a vadak / sem eszik nyersen: // én élek és fogalmazok! / úgy válik értelemmé / és megváltássá bennem – / és benned védelemmé” (7). Tehát a referencialitás megidézése önmagán túlmutató gesztussal bír, melynek célja a költői tárgy esztétikai uralásában, illetve az egyéni történet egyetemes létélménnyé való transzformálásában ragadható meg.¹³

A *Fekete ünnep* négy ciklusa (*Utóirat a szenvedéshez; Kibomló nyár; Vázlat a fiatalságról; A megérkezett*) egy olyan ívet rajzol fel, amelyben a lírai én a szenvedés felől indulva, a nyár és fiatalság illúzióin át egyfajta nyugvópontra érkezve nemcsak önmaga törekénységét, hanem a világ kegyetlenségét is képes elfogadni. Az *Utóirat a szenvedéshez* ciklus versei a nyelvi reprezentáció elégtelen voltára rámutatva kísérik meg értelmezni a borzalmakat.¹⁴ Érzékletes példa erre a *Felírat az Újlaki Téglagyár falán* kezdetű vers, amely egy generáció tapasztalatát, kollektív traumáját örökíti meg: „A szenvedést, ahogy magamban / mélyebbre ásom, / úgy görnyedek mind alább, úgy nő / megalkuvásom” (16). A vers szubjektuma nemcsak egyéni traumáját artikulálja, hanem az individuum szenvedésének generális létélménynyé való emelésében azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a megváltás csak a végső önfeladás aktusában válik elgondolhatóvá: „Mint ki minden tettében egy nagy / örök halált tanul; / formákat ölt a világ bennem / másíthatatlanul / és ha majd végső irtalomból / rámdőlnek a hegyek / s elroncsolt testtel a fehéren / égő úton megyek” (17). Az idézett részlet ráadásul a kollektív traumaelmélet azon felismerésével is összecseng, miszerint a trauma nem a múltban lezárult történés, hanem a jelenben – így a kollektív emlékezetben, az identitásban, a testben egyaránt – újrájátszódo esemény.¹⁵

13 *Uo.*, 139–140.

14 Orbán Ottó a vele készült életműinterjúban is kitér erre a jelenségre, miszerint a nyelv képtelen maradéktalanul megragadni a tapasztalati valóság teljességét. „[M]int minden költői felismerés, amikor az ember tárgyiasítani és fogalmi nyelvre próbálja lefordítani, akkor valahogy nagyon idétlenül hangzik.” ORBÁN, *Szín pompás ostrom*, 136.

15 Dominick LaCapra ezt a folyamatot az újrájátszás és átdolgozás („acting out” és „working through”) dinamikájában értelmezi. DOMINICK LACAPRA, *Writing History, Writing Trauma*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2014, 22.

A cikluscímet adó és az azt záró *Utóirat a szenvedéshez* című vers költői szubjektuma, folytatva a *Felirat az Újlaki Téglagyár falán* gondolatmenetét, azáltal válik a kollektív egész részévé, hogy azt a gyötrelmet, amelyet az elődök éltek át, a saját tapasztalataként artikulálja: „csupasz testemet a földek látták” (27). A múltidézés és -feldolgozás folyamatában a lírai én az individuum életét egy nagyobb, egyetemes rend keretében véli elgondolhatónak: „milliárd lélegzet törvénye rendez / egyetlen értelemmé” (28). A cikluszáró darab értelemkereső attitűdje az élet teljességét – paradox módon – a végesség felől véli elgondolhatónak. A halál tehát nem megsemmisülésként artikulálódik, hanem a lét rendjébe való békés beletartozásként mutatkozik meg: „mint élet a halálban, úgy vagyok egész” (28).

A második ciklus, a *Kibomló nyár* az előző, *Utóirat a szenvedéshez* című részhez képest eltérő tapasztalatokat exponál. A szenvedés és hiány motívumainak helyébe a szerelem, a testiség, illetve ezek metonimikus megfelelőjeként a születés létélménye kerül, miközben a fenyegetettség, az elmúlás egyetemes élménye mindvégig jelen van.¹⁶ Ugyanakkor a *Fekete ünnep* ahelyett, hogy „a paratextusban feljárnlott és a szövegekben rendre aktualizált tematikai struktúrákat ciklusok felmutatásával kiemelné, a kötet egymásba játszatja a két horizont jelentéskonstrukcióit, a szerkesztetlenség látszatát keltve, s ezzel aláhúzza az egzisztenciális létezés két végpontjának, a születésnek és a halálnak elválaszthatatlan egységét.”¹⁷ A ciklus – számomra – leg-sikerültebb darabjában, az *Ébredő* égben, amely az 1986-os *Összegyűjtött versekben* már az *Ég s föld között* címváltozatban szerepel,¹⁸ azonban már nyoma sincs a fentebb jelzett diszkrepanciának. Noha a kötet egészét jellemző elégikus alaptónus itt is meghatározó, e darabban a jelenidejűség, a lírai szubjektum önértelmezése válik hangsúlyossá, amely egyúttal a későbbi Orbán Ottó-i költészet sajátosságát is előrevetíti.¹⁹ Az *Ébredő* égben a háborús horizont tragikumával ellentétben a versbeli megszólaló a természet és az ember szimbiózisát hangsúlyozó metaforikájában egy új nap kezdetét, áttételesen a születést helyezi alkotásának centrális erőterébe, tanúságot téve ezzel az élet igénlése mellett, amelyet a vers zárlata is alátámaszt: „lábamnál

16 MÓSER, I. m., 140.

17 Uo.

18 ORBÁN OTTÓ, *Összegyűjtött versek*, szerk. PARANCS János, Magvető, Budapest, 1986, 44.

19 MÓSER, I. m., 148.

homok és talicska, / sorsom súlytalan levél a vizen / s a szélben most fényesen úszik születésem / mint nyárban a villám és gyönyörben a szem” (51). Ugyanakkor a lezárás azt a létfilozófiai dimenziót is megerősíti, amely a *Fekete ünnepe*ben több helyen is előtérbe kerül (*Három vers*),²⁰ miszerint a létezés immanens velejárója, hogy az individuuum szabadságának terhével és a létezés törekeny tudatával („sorsom súlytalan levél a vizen”) kénytelen együtt élni.

A *Vázlat a fiatalságról* ciklus verseiben szintén az életigenlő perspektíva válik meghatározóvá, azonban a „fekete ragyogása” ebben a részben sem merül feledésbe. A ciklus tematikai fókuszpontját a fiatalság különböző aspektusai jelentik, melyekre a lírai én személyes, társadalmi, valamint metafizikai dimenziók mentén is rávilágít. A ciklus legmeggrázóbb darabja, a *Fekete hadosztály* azonban radikálisan más hangnemet üt meg a ciklus többi verséhez képest, ahol a számvető tekintetének metsző pontossága a bűn és felelősség kérdését újfent központi problémává avatja. Az említett darab prózaversszerű mondatainak ritmizált struktúrája a 20. század történelmének egyik legsötétebb fejezetét érzéki szinten reprezentálja, amellyel egyúttal az elkövetett borzalmak feledésbe merülését is lehetetlenné teszi. A vers tulajdonképpen morális üzenetként interpretálható, amelynek kéréllhetetlen hangneme nyilvánvalóvá teszi, hogy az elkövetett bűnök felelősségének felvállalása nemcsak az egyes individuumokat, hanem a kollektív egészet érintő vállalás: „még élnetek, lélegzenetek is vétek, / kés nő gyümölcs helyett a bokrokon, / hogy a most növvő gyermek vágja belétek: / mi törvényt teszünk, szemünk nyugodt, hűvös tó partján szikla a múltunk, / élünk és élni fogunk – ölni is megtanultunk!” (65) A képalkotás expresszív erejét a dokumentarista elemek (így például a parancsok: „az egész rohadt bandát piszok zsidó intézzétek el” [64]) és a lírai képek („Tél van. Fehér bilincsben álmodik a táj. / De a hó fölött vékony szél zizeg. / Fehér örökévalóságot játszanak / a megfagyott vizek.” [65]) egymásba fonódása biztosítja. Ez a töredezettség ugyanakkor mégsem válik ellentmondásossá, mivel csak az eltérő regiszterek együttes alkalmazása képes megteremteni azt a nyelvi feszültséget, amely érzékeltetni tudja az átélt szenvedések jellegét. (Ez a líra ugyanakkor arra is rámutat, amit Jichak Katzenelson *Ének a kiirtott zsidó népről* című kötete az első

20 „mert nincs világ s világ, / magányos igazság és halhatatlan / része közös törvényeinknek / sem másban él, csak önmagamban” (47).

között jelzett, hogy a modern tömeghalál borzalmainak nyelvi reprezentációját a hagyományos versnyelv már képtelen tolmácsolni.)

A *Fekete ünnep* utolsó, *Vázlat a fiatalságról (Hat óda utóhanggal)* című ciklusát Czudar D. József a Magyar Műhelyben közzétett kritikájában a debütököt legegységesebb részének tekinti, „melyben a szenvedés árán nyert tudás és a kimondott szó békéje tetőzi be harmónikusán [sic!] a versek épületét”.²¹ Az 1957 és 1959 között született versek egyértelmű allúziót mutatnak József Attila kései, filozofikus jellegű költészetével (*Eszmélet, A Dunánál* stb.), amelyre Fenyő István korabeli kritikája is felhívja a figyelmet. Véleménye szerint a *Fekete ünnep* egyes darabjai „klasszikussá merevült poétái formák s attitűdök jellegtelen repríze”.²² A *megérkezett* ciklus verseinek apokaliptikus, szürreális látomásait („Innen messze az irgalom. A kő kemény, / az ágakon mogorva a tövis, / és száradt sorsok, mint a levelek, / hangtalanul az űrbe lengenek” [77]; „leugrik a falról az idei adóbevallás / s tűnődve rámnéznek a félszemű / ablakok s mint esőcsepp rámhull a derű” [94]) a ciklus befejező darabja (*Utóhang*) azáltal ellensúlyozza, hogy a megváltás lehetőségébe vetett reményt egyértelművé teszi. „Hajadba tűzöm a legtávolabbi csillagot / s bevetem búzával az éjszakát. / Fölöttem nem feszül idegen ég, / mint a síkság széles az életem! / Nézz rám! / Meleg harangok szólnak érttem / s tekintetemben / fehéren égő madarak repülnek” (99).

Orbán Ottó *Fekete ünnep* című verseskötete túlmutat egy fiatal pályakezdő ígértes debütálásánál. A gyűjtemény a háborús múlt feldolgozásának szándékával lép fel, amelyben az egyén megrendítő sorsának tapasztalata kollektív emlékeztető képes formálódni. A múlt megértésének és reflexiójának szándéka azonban nem homályosítja el a(z élhetőbb) jövőbe vetett hitet; az újrakezdés iránti vágy a tragédiák ellenére is töretlen. A műfordítói tapasztalatból fakadó formai tudatosság, a képalkotás gazdagsága és a szabadvers ritmikai biztonsága ellenére Orbán Ottó költői világának gyakran ismétlődő szimbólumai néhol egysíkúvá teszik a költeményeket,²³ azonban a versbeszéd mögött mégis egy eredeti és saját világot építő hang szólal meg.

21 CZUDAR, I. m., 53. Ezzel szemben Orbán Ottó a *Fekete ünnep* záró ciklusát pályája legnagyobb bukásának tartja, ugyanakkor azt is vallja, hogy „ebben a képi őrlésben” sikerült megszabadulnia a benne lakozó sötétségétől. ORBÁN, *Szín pompás ostrom*, 171–172.

22 FENYŐ, I. m., 148.

23 „Orbán lírájában meztelen fák mosakodnak, kék harangok énekelnek – de vajmi kevés gondolatot vagy érzelmi mondanivalót hordoznak.” *Uo.*, 148.

A *Fekete ünnep* nemcsak az emlékezés, hanem a megszólalás kötelességét is artikulálja, és azt üzeni, hogy a múlt megértése nem a hallgatás által, hanem újrafogalmazásokon keresztül érhető el. Orbán Ottó debütáló kötete egyszerre vállalja a tragikus nemzedéki tapasztalatot, másrészt kísérletet tesz arra is, hogy a múlt közösségileg is értelmezhető, megszólítható jelentéssel ruházódjon fel.